

В статье рассматриваются вопросы периодизации современной турецкой литературы и преподавания ее в иноязычной аудитории.

This article contains periodical questions of modern Turkish literature and its teaching to foreign audience.

Ж. Белтенов

XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ ХАН, СҰЛТАНДАРЫНЫҢ РЕСМИ ЖӘНЕ ЖЕКЕ ХАТ-ҚҰЖАТТАРЫНДАҒЫ ҚОЛДАНЫЛҒАН АРАБ СӨЗДЕРІ

Біздің дәуіріміздің VII ғасырында пайда болып, дүниежүзі өркениеті мен мәдениетіне зор үлес қосқан ислам діні орта ғасырларда көршілес жатқан көптеген ұлыстар мен алуан текті халықтар арасына тарап, олардың бай әдет-ғұрып, салт-санасымен араласып, дүниетанымен біте қайнасып кетті. Әлем сахнасында ислам діні үстемдік құрған кезеңдерде ғылым-білімге, өнер мен ағартушылық істеріне көп көңіл бөлінгендігі тарихта мәлім. Сол замандарда қасиетті Құранмен бірге енген араб тілі мен жазуы жергілікті жұрттың тарихына, әдебиеті мен тіл біліміне, сәулеті мен жазу-сызу өнеріне әсер етіп қана қоймай, оларды өрге бастырып, ресми іс қағаздар мен құжаттарды хаттайтын мемлекеттік дәрежедегі қатынас құралына айналып үлгерді.

Орталық Азия мен Қазақстан жерін мекендеген түрік тектес көптеген халықтардың тағдыры мен сан қилы тарихында араб жазуының алатын орыны ерекше. Қадым заманнан бері бізге жеткен түрік мәдениетіне ортақ жазба ескерткіштеріміздің басым көпшілігі араб жазуымен жазылды. Орта ғасырларда араб жазуына негізделген «Орталық Азиялық түркі жазуы» қалыптасты. Қазақ халқы араб жазуын 1929 жылға дейін қолданды.

Араб жазуымен жазылған құнды жазба ескерткіштер қатарына бай әдеби мұраларымызбен қатар XVIII-XIX ғасырларда жазылып, тарихи маңызды іс қағаздар ретінде алыс-жақын шетелдер мен төл мұрағаттарымызда аз да болса сақталынып отырған дәстүрлі қазақ қоғамындағы дәрежесі жоғары ел билеуші әлеуметтік топтар - ақсүйек хандар мен сұлтандардың, қожа-молдалардың, халық сайлаған ақсақал билер мен батырлардың, ру басылардың, патша заманында

тағайындалған лауазым иелері - болыстар мен старшындардың, көзі ашық қара бұқара тарапынан жазылған хат-құжаттарды да жатқызамыз. Аталмыш материалдардың дені қазақ халқының үш жүзі арасындағы руаралық ішкі теке тірестер ушығып, сыртқы жаулармен болған соғыстардан әбден титықтап әлсіреп, ерікті де, еріксіз де түрде патшалық Ресейдің бодандында болуға бел байлаған қиын да, қысылтаяң шақтарынан бірсыпыра маңызды мағұлмат беретін ресми құжаттар.

Бұл жайында белгілі ғалым Р.Сыздықова былай деп жазды: "Аталған кезеңдегі қазақ даласында тіл тәжірибесінің және бір түрі болды. Ол – қазақтың хан, сұлтан, старшындарының орыс империясының әкімшілік орындарына және бір-біріне жазысқан әрқилы сипаттағы (мазмұндағы) қағаздары мен хаттарының тілі болды. Бұлар көбінесе орысша *прошение, уведомление, донесение* деп аталатын құжаттар мен ресми хаттар" /1, 167/.

Аталмыш хат-құжаттардың көбі ұлық *гизатлу*, ұлық *хұрметлу* (құрметті, қымбатты) *мархабтлу* (қайырымды), *сағадатлу* (ырысты), *жоғарғы мәртебелі*, *гинаятлу* (шапағатты), *құдіретлу* (құдіретті), *шафағатлу* (шапағатты, мейірімді) ағзам (өте ұлы), *мухтарам* (құрметті), *газиз* (қымбатты), сияқты т.б. іс қағаздарын жүргізгенде қолданылатын сыпайыгершілікті білдіретін тұрақты эпитеттерден басталады. Тек қана қазақ халқы емес, Орталық Азиядағы басқа да түрік тектес ұлт пен ұлыстар лауазым иелерінің жеке басын дәріптегенде осы тұрақты эпитеттерді қолдана отырып сөз бастауды, хат жазуды жөн көрді.

Сондай-ақ Ресей шенеуніктеріне жазылған хат-құжаттарда орыстың *генерал, господин, полковник, майор* деген сияқты әскери шендерінің атаулары да сол кездегі тілдік қорда араб сөздерімен қатар қолданысқа ие болды.

О баста бұл дәріптеуші сөздер Аллах тағаланың сипаттарын білдіретін 99 көркем есімдерінен алынса керек, себебі, *"Аса Мейірімді", "Аса Қайырымды", "Аса Рақымды", "Аса Жомарт", "Аса Қымбатты", "Аса Жеңімпаз", "Аса Құдіретті", "Аса Шапағатты"* сияқты т.б. эпитеттер ешқандай кемшіліксіз, кіршіксіз, мәңгілік, жалғыз жаратушы - Құдайға ғана тән болса, өздерін "Аллаһтың сүйікті құлы, діннің жанашыры" санаған шығыс билеушілері бұл мадақтарды атақ, даңқтарын арттырып, көрсетуде көп пайдаланған. Қарапайым адамға қолданыла бермеген. Араб тілінің сөздік қорындағы осы сөз тіркестері мемлекет аралық елжарастық (дипломатия) қарым-қатынастардағы түрлі хат алмасуларда қолданылып, келе-келе ресми эпитеттер түрінде қалыптасып, оларды іс қағаздарын жүргізу мәнерінде қолдану көптеген мұсылман халықтарының жазу дәстүріне сіңісіп, қатып қалған "қағидаға" айналған еді. Уақыт өткен сайын бұл дәріптеуші сөздер басқа халықтардың тілімен араласып, түрленіп отырды.

Мәселен, "Қазақтың ауызекі сөйлеу тілінде де, ауызша әдеби тілін де араб және парсы тілдерінен ауысқан сөздер қай кезеңде болса да едәуір орын алып келеді. Оған Орталық Азия мен Қазақстан жерін мекендеген халықтардың ислам дініне енуі, там-тұмдап болса да мұсылманша (арабша) оқу-ағартудың орын алуы, ортағасырлық түркі әдебиетінің қазақ қауымына да таныс болуы сияқты факторлар себеп болды" деп атап көрсетті ғалым Р.Сыздықова /1, 199/.

Хат-құжаттардағы көптеген араб сөздерінің дұрыс жазылу емлесі сақталмаған. Мысалы; дағуат (دعوت) сөзінің соңында арабтың жәй "т" әрпі таңбаланған, ал дұрыс жазылуы бойынша ол бітеу (байланған) "т – ڤ" әрпімен берілу керек еді. Кейбір араб сөздеріндегі әріптер бірде тура таңбаланса, бірде қате берілген,

оған мысал – "арыз" сөзі "عرض" болып жазылып, бастапқы әріп айн - غ әрпімен таңбаланса, енді бір нұсқада осы сөз "غرض" деп беріліп ғайн - غ әрпімен таңбаланған. Сөйтіп "арыз" сөзі арабша "ғараз" болып оқылып, мәтінде мүлдем басқа мағынаға ("мақсат") ие болған. Ондай хат-құжаттарды тек сөйлемдегі қолданылу мағынсына орай түсінуге болады. Бұл қателіктердің барлығы араб тілін дұрыс білмегендіктен туындаса керек. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Бұл материалдарды 1940-жылы жариялағанда, профессор М.П. Вяткин былай деп көрсетті: "Необходимо так же отметить, что трудность интерпретации последних документов усложняется в силу того, что писались они не казахами а татарскими муллами – агентами царского правительства... В языковом отношении документы, исходившие от казахских феодалов, представляют образцы специфически-канцелярского языка, в котором выделяются татарские и в гораздо меньшей пропорции собственно казахские элементы. Татарский язык документов, с среднеазиатскими архаизмами и арабизмами, особенно прочно державшийся в практике ханских канцелярий и неизменно применявшийся во всякого рода официальной переписке, был совершенно недоступен основной массе казахского населения" /2, 41-43/.

XVIII–XIX ғасырларда қазақ дүниесінде қолданылған ресми қағаздардың тілін зерттеген лингвист ғалым С.Кеңесбаев былай деп жазды: "Что касается ханских грамот, переписок султанов, биев доабоевской эпохи, то и они представляли собою осколки модного в то время официально-эпистолярного стиля, пересыпанного в большей степени чагатайскими, татарскими, арабо-иранскими элементами" /3, 124/.

Сол заманның хат-құжаттары туралы ғалым Б.Әбілқасымов былай деген еді: "Рас, қазақ халқын құраған ру-тайпалар өздерінің мәдени өмірінде бірсыпыра уақыт бойы жазба әдеби тіл ретінде түркі тілдес халықтардың сауатты ұрпағына жақсы таныс және ортақ болған, белгілі

дәрежеде нормаланған шағатай тілі аталған түркі әдеби тілін пайдаланды... Бұл тілде түркі әдеби тіл дәстүрі молынан сақталды. Оған белгілі дәрежеде түркі халықтары қолданған араб жазуының да зор әсері болды, бұл жағдайдың, екінші жағынан, туыстас халықтар арасындағы дипломатиялық, мәдени байланысты дамытуда маңызды рөлі де болды" /4, 5-6/.

Сондай-ақ XIX ғасырдағы жазба ескерткіштердің тілі туралы Б.Кенжебаев былай деген еді: "...мейлінше шұбар келеді. Араб, парсы, шағатай, татар, башқұрт, өзбек сөздері араласып жатады, жалпы "түрки" деп аталатын тіл болып келеді. Аты қазақша дегені болмаса, көбіне, тілі де емлесі де қазаққа түсініксіз болды. Оларды қалың бұқара былай тұрсын, қазақтың мұсылманша оқыған, хат білген адамдары – қожа, молдалары да жөнді түсінбеді" /5, 12/.

Белгілі ғалым Б.Әбілқасымов "XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің жазба нұсқалары" атты еңбегінде Орынбор мұрағатында 1785 жыл мен 1860 жылдар арасындағы және одан кейінгі кезеңдердегі хат-құжаттардың молынан сақталғандығын атап өтеді /4, 21/.

XVIII–XIX ғасырларға қатысты хат-құжаттарды ең бірінші көрсетіп зерттеген белгілі профессорлар – М.П. Вяткин, Н.К.Дмитриевтер, отандық тарихшы, лингвист ғалымдардан Ж.К.Қасымбаев, С.Зиманов И.В.Ерофеева, Н.Г.Аполлова, С.Кеңесбаев, Р.Сыздықова, Б.Кенжебаев, Б.Әбілқасымов, сынды т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектерін атап өтуге болады.

Хат-құжаттарды зерттеу жұмыстары әуесқой тарихшы, зейнеткер Б.Нәсенов

ағамыздың Омбы қаласының мұрағатынан әкелген қазақтың билеуші топтарына қатысты материалдары (Болатбек Нәсенов: Он бірінші (том) он алтыншы кітап, Абылайхан, бірінші тарауы, Омбы архиві сөйлейді. Алматы-Новосибирск - қыркүйек 2005; Он екінші (том) он жетінші кітап, Абылайхан, екінші тарауы, Омбы архиві сөйлейді. Алматы-Новосибирск - қыркүйек 2005.) және белгілі ғалым, ф.ғ.к. Н.Базылханның "Мәдени мұра" Ұлттық стратегиялық бағдарламасы аясында ұйымдастырылған іссапар барысында РФ Орынбор обылысының Мемлекеттік мұрағатынан әкелген хат-құжаттардың фотокошірмелері негізінде жасалды.

Қорыта айтқанда, біз аталмыш мақаламызда XVIII–XIX ғасырларда көшпелі қазақ қоғамында әлеуметтік аристократияның жоғарғы тобы хандар мен сұлтандардың патша үкіметіне және әр түрлі деңгейлердегі жергілікті Ресей шенеуніктеріне жазған тарихи хат-құжаттардың мәтіндерін зерттеп, оларда қолданылған араб сөздерін анықтауға баса назар аудардық. Болашақта жарық көретін мақалаларымызда хат-құжаттарды мазмұндық ерекшеліктері мен саяси-әлеуметтік маңыздылығына қарай топтастырып, тарихи тың дереккөз ретінде зерттей түспекпіз.

Сондықтан да осы мақалада сөз болған XVIII–XIX ғасырлардағы хат-құжаттарда жиі қолданылатын араб сөздерінің арабша-қазақша сөздік түріндегі нұсқасын зерттеушілердің мәтіндерді тез оқып түсінуіне жеңілдірек болсын деген ниетпен арнайы беріп отырмыз.

Хат-құжаттар тілінің арабша-қазақша сөздігі

1. اعظم (ағзам) - өте ұлы	13. بعد (бағда) – кейін, содан кейін
2. اعلم (ағләм) - өте білуші	14. бағз (بعض) - кейбір
3. الله (Аллаһ) - Аллаһ	15. بعض (бәйт) - үй
4. اطراف (атраф) - тараптар	16. بناء (бинәән) - соның негізінде
5. اخبار (ахбар) - хабарлар	17. برج (бурдж) – мұнара
6. اعلائی (әғләи) - жоғары	18. عزیز (ғазиз) – күшті, қымбатты
7. البتة (әл-бәттә) - әлбетте	19. عيان (ғайан) - өз көзімен көріп
8. الاكرام (әл-икрам) - қонақжайлық, ізет, құрмет	20. غير (ғайр) - басқа
9. المستعان (әл-мустаған) - көмек сұралушы	21. عقل (ғакл) - ақыл
10. اما (әммә) – ал, бірақ	22. على (ғали) - әли (әлі)
11. انواع (әнуағ) - түрлер	23. على (ғали) – жоғары, биік
12. اهل (әһл) – отбасы, үй-іші	24. عمل (ғамал) - іс, амал
	25. عرض (ғарз) – ұсыну көрсету

26. غافل (ғафыл) - ынтасыз, жайбарақат
 27. علامة (ғәләмәт) – белгі, нышан
 28. عسكر (ғәскәр) - әскер
 29. عيال (ғиал) – үй-іші
 30. عزة (ғиззат) – абырой, даңқ
 31. عظمى (ғузма) - ұлы
 32. دعوة (дағуат) - шақыру
 33. دائما (дәймән) - әрқашан
 34. دفتر (дәфтар) - дәптер
 35. جماعة (жамағат) – жамағат
 36. جامع (жамғ) - жинаушы
 37. جمع (жәмғ) – жинау, біріктіру
 38. جهة (жихәт) – жақ (оң жақ, сол жақ)
 39. جملة (жүмле) – барлық
 40. ضابط (забит) - офицер
 41. ضرر (зарар) – зарар, зиян
 42. ضروري (зарури) - өте маңызды
 43. زحمة (захмат) - қысымшылық
 44. زيادة (зиада) – арту, өсу
 45. اعلام (иғләм) - хабардар ету
 46. اعتبار (иғтибар) - назар аудару, зейін қою
 47. اجبار (ижбар) - мәжбүр
 48. اجتهاد (ижтиһад) – күш салу, тырысу
 49. اقبال (иқбал) – ілгері басу, бақыт, сәттілік
 50. اقدام (иқдам) - ұмтылу, ілгері басу, кірісу
 51. التماس (илтимас) - өтініш
 52. التفات (илтифат) - қарату, көңіл бөлу
 53. ان (ин) - егер
 54. انعام (инғәм) – марапаттау, жақсылық жасау
 55. ارادة (ирада) – қалау, тілек
 56. ارسال (ирсәл) - жіберу
 57. اسم (исм) - есім
 58. استقرار (истикрар) - тұрақтылық
 59. استحکام (истихкам) – бекем болу, мықты болу
 60. اتفاق (иттифак) - келісім
 61. احسان (ихсән) – жақсылық жасау
 62. اختيار (ихтиар) – қалау, таңдау
 63. يوم (йәум) – күн (мыс. бүгінгі күні)
 64. كلام (кәләм) – сөз
 65. كامل (кәмил) – толық, нағыз
 66. كرة (кәррәт) - рет
 67. كتابة (китәбәт) – хат, жазба
 68. كلي (күлли) – күллі, барлық
 69. قديم (қадим) – ескі, көне
 70. قلعه (қалға) - қала, қамал
 71. قانون (қанун) - заң
 72. لازم (ләзим) - міндетті
 73. لكن (ләкин) - бірақ
 74. معقول (мағқул) - дұрыс, саналы
 75. معلوم (мағлұм) - белгілі
 76. معروف (мағруф) - белгілі
 77. مظلوم (мазлұм) - зұлымға ұшыраған
 78. مقبول (мақбул) - қабылданған
 79. منصب (мансаб) – мансаб, лауазым
 80. مرحمة (мархамәт) – мейірімділік, рахымшылдық
 81. مرحوم (мархұм) – марқұм, қайтыс болған адам
 82. مصلحت (маслахат) - пайда, мүдде
 83. موجود (маужуд) – бар болу
 84. مفهوم (мафһум) - түсінікті
 85. محكمة (махкама) – үкім шығаратын орын, мекеме
 86. مشورة (машурат) - кеңес, нұсқау
 87. مذكور (мәзкур) - есімі аталған (адам немесе зат)
 88. مكتوب (мәктүб) - жазылған
 89. منع (мәнғ) - тиым
 90. منفعة (мәнфәғәт) - пайда
 91. مرتبة (мәртәбә) – рет, мәртебе
 92. ميزان (мизан, ай аты) - таразы
 93. موافق (муафик) - келісілген
 94. مباشرة (мубашара) - қуандыру
 95. معين (муғайин) – белгілі бір, нақты, тиісті
 96. مدة (муддәт) – мерзім
 97. موجب (мужиб) - негіз
 98. مقدم (муқаддам) - алдағы, ілгерідегі
 99. مقر (муқирр) – мақұлдау, бекіту
 100. منقطع (мунқатиг) - үзілген
 101. منتظر (мунтазар) – күтілуші, күтілуде
 102. مرخص (мураххас) - рұхсат етілген
 103. مروءة (муруат) – айбындылық, жомарттық
 104. مستحق (мустахиқ) - лайықты
 105. متعين (мутағайин) - тағайындалған
 106. متفرق (мутафаррик) - әр түрлі
 107. مطيع (мутиғ) – бағынған, бойсұнған
 108. محترم (мухтарам) - құрметті
 109. مشاوره (мушауарат) - өзара кеңесу
 110. مشاور (мушауир) - кеңесші
 111. مبارك (мүбәрәк) - берекелі
 112. ناظر (назыр) – бақылаушы, тексеруші
 113. نقل (нақыл) – тасу, аудару
 114. نسب (нәсәб) - тек
 115. نفع (нәфғ) – игілік
 116. رغبة (рағбат) – қалау, ерік
 117. رعية (рағиият) – азамат (бір мемлекетке тиістілік)
 118. رجا (ража) – тілеу, сұрау
 119. رجا (рахил) – қайтыс болған адам
 120. رتبة (рутба) - шен
 121. سعادة (сағадат) - бақыт
 122. سلامة (саламат) - аман есен
 123. سرطان (саратан, ай аты) - шаян
 124. صرف (сарф) - жұмсау
 125. صحراء (сахра) - дала
 126. ثابت (сәбит) - тұрақты, берік
 127. ثور (сәур) - бұқа, өгіз
 128. سياسة (сиасат) - саясат
 129. صدور (судур) - шығару
 130. تعالى (тағала) – ұлық болған
 131. تعجيل (тағжил) - тездету
 132. تضرع (тазарруғ) – бойсұну, көну
 133. طائفة (таифа) – топ, тайпа

134. تقدير (тақдир) - өлшем, тағдыр
135. طلب (талаб) - талап
136. طرف (тараф) – жақ (мыс. оң жақ, сол жақ)
137. تحقيق (тахкик) - тергеу, анықтау
138. تابع (тәбиғ) - еруші
139. تدبیر (тәдәббур) – ой жүгірту, зерделеу
140. تمام (тәмәм) - барлық, толық, түгел
141. رجمان (тәржман) - аудармашы
142. تسليم (тәслим) – тапсыру, берілу
143. تفهيم (тәфәһһум) – жете түсіну
144. نجارة (тижарат) - сауда
145. وعده (уағда) - уәде
146. وفاة (уафат) – опат, қайтыс болу
147. و (уә) – және
148. وجه (уәжһ) – бет, жақ
149. فضيلة (фазиләт) - абырой
150. فائدة (фаида) - пайда
151. فساد (фасад) – бүліншілік, жаман іс
152. فهم (фәһм) - түсінік
153. حاضر (хазыр) - қатысушы
154. حاكم (хаким) – басшы, әкім
155. حق (хақ) – хақ, ақиқат
156. حمل (хамл) – көтеру, арту

Мәтіндерде кездесетін түркі сөздерімен біріккен араб терминдерінің жазылуы мен олардың қоданылуының кейбір үлгілері (асты

1. علامت انواع (әнәуағ ғәләмәтлү қауалер) - түрлі нышандардың кавалері (иегері)
2. اهلی بيتنکز (әһлі бәйтһіңіз) – үй ішіңіз, отбасыңыз
3. اهل عيال (әһлі ғиаллары) - үй іштері
4. بناء (бинәъән) - соның нгізінде
5. سياستلو (биүк сиясатлү) - жоғары саясатты (ел басқару ісін жетік білуші мемлекет қайраткері мағынасында)
6. عزيزه (ғазизе) - қымбатты, жоғары мәртебелі
7. عيان (ғайан қылды) - өз көзімен көрді
8. غيری وجهی دين (ғайры уәжһіден) - басқа жағынан
9. عالی جاهلو و عالی جاهل (ғали қаһлү уә ғали жаһлү) - жоғары мәртебелі
10. عرض (ғарз) - арыз
11. غافل (ғафыл) - ынтасыз, жайбарақат,
12. عزتلو (ғиззатлү) - қымбатты
13. دعوت (дағуат едүб) - шақырып
14. دئما تضرع فيلوب (дәһимән тазарруғ қылүб) - әрқашан бойсұныб
15. مرتبه (екі мәртәбә) - екі рет
16. جمعيتنکز (жамағатыңыз) - еліңіз, жұртыңыз
17. جامع (жамиф қылүб) - біріктіріп
18. جمع (жәмғ олыб) - жиналыб
19. اجتهادون صرف (ижтиһадын сарф қылмайүнчүк) - күш салып, күш жұмсап
20. انعام و احسان (инғәм уә ихсән) - жақсылық жасау
21. اينشاہ الله تعالى (иншаһ аллаһу тағала) - алла қаласа

157. حرامي (харами) - қарақшы, разбойник
158. خارج (харидж) - сыртқы
159. حصل (хасыл) – қол жеткізу, нәтижеге келу
160. حضرة (хәзрәт) - мырза
161. حركة (хәрәкәт) - әрекет, іс
162. خدمة (хидма) - қызмет
163. خلاف (хиләф) – қарама-қайшылық, қарсылық
164. حدود (худуд) - шекара
165. حكم (хукм) - үкім
166. حكومة (хукумәт) - үкімет
167. حصول (хусул) – орындалу, болу
168. خصوص (хусус) – негізінде, соның ішінде
169. خصوص (хусусан) - әсіресе
170. حضور (хұзұр) - қатысу
171. حرمة (хұрмет) – құрмет, ізет
172. هامشه (һәмише) – шет, сырт
173. هجوم (һужум) - шабуыл
174. شرعي (шарғи) - заңды
175. شفقت (шафақат) - кешірімдік, аяушылық
176. شاء (шәә) - қалау
177. شروع (шуруғ) - кірісу
178. شهره (шүһрат) – белгілі болу, кең тарау сызылып белгіленген сөздерде орфографиялық қателер орын алған):

22. ارسال (ирсәл едүлмиш) - жіберілуші (жіберіледі)
23. استقرار و استحکام (истикрар уә истихкам) - тұрақтылық және бекем
24. اختيار (ихтиар қылмақ) – қаламақ, таңдамақ
25. كامل اخلاص (кәміл ыхласым илен) - бар ықыласыммен
26. كرهه كرهه (кәррәт бе кәррәт китәбәтһіңіз) - қайта-қайта жазған хатыңыз
27. كلي منقطع (күлли мунқатиф қылдұқ) - түгелімен үздік, қидық
28. فهملي (қысқа фәһмлі) - қысқа түсінікті (түсгнігі қысқа)
29. لازيم (ләзим біліб) - өзіме міндеттеп
30. معلوم (мағлұм қылайн) - білдірейін, хабардар етейін
31. مکتوبلاروندہ (мактубләрында) - хаттарында, жазбаларында
32. مقبول (мақбул көрүб) - қабылдап
33. مصلحت (маслахат үчүн) - пайда, мүдде үшін
34. منفعتلي (мәнфәғәтлі) - пайдалы
35. مرتبلو (мәртәбәлү) - мәртебелі
36. ميزان برجی (мизан бурджы) - таразы зодиак белгісі
37. موافق (муафик көрсеніз) – келіссеңіз
38. مباشرة (мубашара қылүб) - қуандырыб
39. موجيبنچه (мужибінче) - негізінде
40. مقبولار (мукирләр дүр) - мақұлдады
41. منتظر (мунтазар) - күтіп
42. مرحس (мураххас) - рұхсат етілген
43. مروتلو (мурууатлү) – бекзатты, айбынды

44. متفرق (мутафаррик) - әр түрлі
45. مشاورت (мушауарат) - өзара кеңесу
46. مبارك (мүбәрәк) - берекелі
47. نقل (нақыл йетіләр) - жеткізер, аударып берер
48. نفع فائدا لرى (нәфғ фаидалары) - игілік пайдалары
49. رعبت لندورور (рағбатландүрүр) - ынталандыру
50. رعبت لىك كه (рағиатлікке көндүрүб) - азаматтыққа көндіріб (бұл жерде - ресей патшалығының қарамағына кіргізу мағынасында)
51. سعادتلو (сағадатлұ) - тақсыр, жоғары мәртебелі
52. سلامت (саламат) - аман есен
53. صحر (сахра) - дала
54. طلب و رجا (талаб уә ража едемүн) - өтініп сұраймын
55. تابعلاندرب (тәбиғландырыб) - ергізіп (бұл жерде - ресей патшалығының қарамағына кіргізу мағынасында)
56. تسلیم (тәслим еткен) - тапсырған
57. والله اعلم (уаллаһу ағләм) - бір аллаға мәлім
58. وبعد كلام اعلام (уә бағда кәләм игләм) - сөзден кейін хабардар ету
59. فسادلقعه شروع فيلالر (фасадлыққа шуруғ қылалар) - бүлдіруге кірісер
60. حاضر (хазыр болұрлар) - қатысты
61. حاضر و ناظر (хазыр уә назыр олыб) - бақылаушы, бастық (тарих. министр)
62. حقه (хақында) - сол турасында
63. حاصل (хасыл болұр) - нәтижесінде, келер, орындалар
64. حكومت (хүкүмәт едечі) - басқарушы
65. حصول (хусул қылыб) – алып, қолы жетіп
66. حضورنده (хұзұрында) - қатысуында (бұл жерде хұзыр сөзі - бақылауында, қарамағында деген мағынада қолданылған)
67. خدمت (хызмет) - қызымет
68. هميشه اقبالی دولاتتکز زياده (һәмише иқбалы дәулетіңіз зиада) - табысқа кенелуші дәулетіңіз артсын
69. هو الله المستعان (һуаллаһу-лмустаған) - ол алла көмек сұралушы (бір алла өзі жәрдемші болсын)
70. هجوم لىق (һужумлық едүб) - шабуылдып
71. شرعي قانونلارى (шарғи қанунләрі) – заңдары, тәртіптері

1. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғғ.) – Алматы: "Ана тілі" 1993.
2. Материалы из истории Казахской ССР. Т. IV. М. – Л., 1940.- 544 б.
3. Кеңесбаев С. Абай - основоположник казахского литературного языка. – Советский Казахстан, 1955, № 9, 140 б.
4. Әбілқасымов Б. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің жазба нұсқалары. Қазақ ССР-нің "Ғылым" баспасы 1988.-144 б.
5. Кенжебаев Б. Қазақ баспасөзінің тарихынан мәліметтер. "Қазақ Мемлекет баспасы" 1956.- 47 б.

В статье автор рассказывает об арабизмах, встречающихся в письмах и документах казахских ханов и султанов XVIII–XIX вв.

In the given article author considers Arabic words, which we can meet in letters and documents of Kazakh khans and sultans of 18th - 19th centuries.

М.Т.Дүйсенова

Н.МАХФУЗДЫҢ «БІЗДІҢ КӨШЕНІҢ АҢЫЗДАРЫ» РОМАНЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

1988-ші жылғы Нобель сыйлығының лауреаты – египеттік Нагиб Махфуз болды. Дүниежүзі бойынша әдеби туындылар үшін берілетін Нобель сыйлығын, алғаш рет араб тілінде жазатын жазушы иеленді. Махфуз өз елінде және шет елдерде, Америка мен Европада “алғашқы араб романисті” деген атаққа ие еді. Әйтсе де, Нобель сыйлығының иегері болады деген жаңалықты ешкім күтпеген еді. Бұл сол қоғамдағы мәдени орта үшін өте қуанышты жаңалық болды. Себебі бұл Махфуздың еңбектерін мойындаумен қатар, сол заманғы араб әдебиетінің XX-шы ғасырдағы әлем әдебиетіне қосқан үлесінің маңыздылығын мойындау еді. Нагиб Махфуз араб әдебиетінің деңгейін осындай дәрежеге көтермес бұрын, шет елдерде ортағасырдағы араб әдеби ескерткіштері арқылы ғана танымал болатын.

Суретші-Махфузға тиесілі аса маңызды қасиеттерінің бірі, ол– уақытты сезіне алатын қабілеті. Айналада, қоршаған ортада болып жатқан әр құбылысқа өзінің қатысын сезіне біледі. Оның романдарында қаншалықты ежелгі, көне заман туралы сөз болып жатса да, онда бүгінгі күннің лебі сезіледі. Оның романдарындағы дәл осы фактор оқырмандардың әрдайым қызығушылығын тудырады.

Мәңгілік пен күнделіктіні ұштастыра білу – оның шығармашылығының әрдайым жаңарып отыруының кепілі. Өтіп жатқан күндер, айлар, жылдарға қарамастан, жазушылар ұрпағының ауысуына, әдебиет модасының заман талабына сай өзгеріп отыруына қарамастан, жазушылар ардагері – Махфуз әрқашан да араб әдеби ағымының көшбасшысы болып қала береді.

Нагиб Махфуз 1911 жылы 11 желтоқсанда Каир қаласының ортағасырлық көне кварталдарының бірі – Гамалияда, қарапайым бір шенеуніктің жанұясында дүниеге келді. Нагиб Махфуздың араб әдебиетінде “жаңашылдар” деген атақпен әйгілі Таха Хусейн, Аббас Махмуд әл-Аққад, Салам Мұса сияқты майталмандардың еңбектерімен танысуы оның азамат болып қалыптасуына, ұлттық сана сезімінің оянуына түрткі болды. Жоғарыда аталған жазушылар египет әдебиетінің европа мәдениетіне бет бұруына аса зор ықпал етті. Олардың еңбектері Махфуздың шығармашылығына да көп ықпалын тигізді.

“Жаңартушылар” жас талантқа кез-келген құбылысқа, өмірдің өзгерісіне сыни көзқараспен қарауды, қандай жағдайда болмасын өз сана-түйсігіне сүйеніп, өз еркімен ойлауды үйретті. Мына тұнып тұрған әлем, қоршаған орта қандай